

Tengelyi Lászlóra emlékezve

Tengelyi László 2014. július 19-én, néhány nappal a hatvanadik születésnapja után elhunyt. Halála váratlan és fájdalmas veszteség a barátok, a kollégák, a tanítványok, de az egész magyar és nemzetközi filozófiai élet számára is. Noha hatását még nehéz felbecsülni, a fenomenológiai irányzat jeles képviselőjeként azon magyar filozófusok közé tartozik, akiket minden bizonnyal a filozófiatörténet is számon tart majd.

Tengelyi László tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetemen végezte 1972 és 1979 között, ahol a filozófia mellett történelmet és klasszika-filológiát is tanult. Az egyetemi tanulmányok végeztével az ELTE Bölcsészkarának oktatója lett, majd 1997-től a Filozófiatörténet Tanszék (későbbi nevén: az Újkori és Jelenkori Filozófia Tanszék) tanszékvezetője. A nyolevanas, kilencvenes években filozófia szakosok és érdeklődők sokasága látogatta legendás szemináriumait és előadásait. Nemcsak felkészült tanár volt, a szó legjobb értelmében vett oktató, hanem kiváló előadó és minden ellenvetésre nyitott vitapartner. Még azok is jól tudták hasznosítani a tőle tanultakat, akik azután nem a filozófia felé fordultak érdeklődésükkel. 2001-től, a Wuppertali Bergische Universität meghívását elfogadva, az ottani Fenomenológia és Teoretikus Filozófia Tanszék professzori tisztségét töltötte be. Előtte már vendégtanárként megfordult Poitiers-ben, Párizsban, Leuvenben és Bécsben, de a wuppertali kinevezés kétségtelenül egész addigi munkásságának elismerése volt. Nemzetközi ismertsége egyre növekedett, Amerikától Kínáig számtalan helyre hívták tanítani. 2010-ben a Memphisi Egyetemen ajánlottak számára professzori állást, de a meghívást elutasította, és Wuppertalban maradt. Tengelyi a nemzetközi sikerek ellenére sem szakította meg kapcsolatát magyarországi kollégáival és diákjaival, évente több konferenciára is hazalátogatott, előadásokat tartott az ELTE BTK Fenomenológia Doktori Iskolájában és nyári egyetemeken. Arra is gondja volt, hogy fontosabb írásai anyanyelvén is megjelenjenek.

Tengelyi László pályája kezdetén Kant filozófiájával foglalkozott, később a fenomenológia klasszikusai felé fordult, majd ő maga is önálló fenomenológiai vizsgálódásokat végzett. Könyvei a magyar mellett francia, angol és német nyel-

ven láttak napvilágot. Az elmúlt évek fenomenológiai kutatásainak elsőrangú megítélője és bizonyos értelemben kortárs történésze volt, másrészt viszont önálló fenomenológiai vizsgálódások szerzője. Tengelyi elismertségét és népszerűségét nemcsak a számos konferenciameghívás igazolja, hanem – többek között – a világ minden tájáról érkezett több mint harminc nála tanult doktorandusz, a Német Fenomenológiai Társaság elnöki tisztsége 2003 és 2005 között, valamint az a nagyszabású konferencia, amelyet a Wuppertali Egyetem a 60. születésnapjának megünneplésére rendezett. Az esemény jól mutatja, milyen nagyra becsülte őt a szakmai közvélemény, mennyire szerették és tisztelték tanítványai és barátai. Szellemiségének emlékéhez talán úgy maradunk hűek, ha az őt legmélyebben foglalkoztató filozófiai kérdésekről ejtünk a továbbiakban szót.

Tengelyi László eredetileg 1988-ban megjelent Kant-monográfiájának 2. kiadásához írott előszavában azt a személyes megjegyzést teszi, hogy Kant volt az a gondolkodó, akitől mindmáig a legtöbbet tanult (*Kant*. Budapest, Áron. 1995². 7). Nem tudhatjuk, ez az 1995-ben leírt mondat az elmúlt években is érvényes volt-e, annyi azonban bizonyos, hogy Tengelyi László filozófiatörténeti érdeklődését, de még fenomenológusi habitusát is mélyen befolyásolta a három *Kritika* szerzője. Erről tanúskodnak a nyolevanes és kilencvenes évek publikációi, amelyek kezdetben inkább filozófiatörténeti értelmezések, az 1992-ben megjelent *A bűn mint sorseseemény* című könyvtől fogva (Budapest, Atlantisz) pedig önálló fenomenológiai elemzések.

Tengelyi László munkásságát tehát két súlypont köré csoportosíthatjuk: az egyik Kant, a másik a fenomenológia. Ez volt az a két terület, amellyel a legintenzívebben foglalkozott, és hatása is itt volt a legnagyobb. Kant-monográfiája ma is a legalapvetőbb magyar nyelvű írás a filozófusról, s ezt egészítik ki fordításai: Kant néhány fontos levele mellett a latin nyelvű *Székfoglaló értekezés* a Kant-monográfia első kiadásának függelékében, az összefoglalókkal és kommentárral is ellátott, a Matúra-sorozatban megjelent *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése* (Budapest, Raabe Klett. 1998), és a feleségével, John Évával együtt lefordított *Prolegomena* (Budapest, Atlantisz 1999). Az ifjabb fenomenológus-generációk ugyanakkor méltán tartják őt a kilencvenes években kibontakozó magyarországi fenomenológia atyjának, az ezredfordulótól, vagyis a Wuppertali Egyetem katedrájának elfoglalásától kezdve pedig a nemzetközi fenomenológiai élet egyik meghatározó alakja.

A kulcsfogalmak, amelyek Tengelyi László első terjedelmesebb írásaiban előbukkannak, etikai jellegűek: a morális autonómia, a bűn és a sors, az élet-történet és az interszubsztitívitás. Ilyen irányú témaválasztására – az egyéni érdeklődés mellett – minden bizonnyal hatással volt szeretett tanára, Ancsel Éva, akinek töredékben maradt utolsó írását (*Az élet mint ismeretlen történet*. Budapest, Atlantisz. 1995) ő adta ki, s aki filozófiai ízlését is erősen formálta. Kant-értelmezésével pedig másik tanára, Munkácsy Gyula, illetve az általa nagyra becsült idősebb kolléga, Vidrányi Katalin nyomdokaiba lépett. Hiszen Kant Tengelyi

László szemében is elsősorban „az emberi nézőpont” filozófusa, akinek filozófiatörténeti jelentősége mindenekelőtt abban az „antropológiai fordulatban” áll, amely a „Mi az ember?” kérdésben látja a metafizikai kérdések gyökerét.

Első nagyobb lélegzetű munkájában, kandidátusi disszertációjában, amely *Autonómia és világrénd* címmel jelent meg 1984-ben (*Medvetánc* 1984/4-es szám melléklete), a kanti etika fundamentumát keresi. Ez a Kant három legfontosabb etikai témájú művét átfogó vizsgálat, amely már egyértelműen jelzi szerzőjének kivételesen finom elemzőképességét, azt mutatja meg, miként fut zátonyra több kísérlet után végképp Kant vállalkozása az etika megalapozására. Tengelyi László szerint ez egyúttal a kritikai rendszer felépítésének kudarca is, hiszen ő szoros kapcsolatot lát a rendszereszmé és az etika átalakulása között. Ez érthető is, amennyiben az autonómia eszméjét Kant teljes kritikai vállalkozása kulcsának tartja.

Ez a megalapozó és rendszerépítő filozófiai törekvések szempontjából negatív eredmény azonban Tengelyi László szemében filozófiatörténeti és fenomenológiai perspektívából is rendkívül gyümölcsöző. Hiszen olyan mély belátások következménye, amelyek ugyan – Kanttól vett kedves gondolati alakzatát alkalmazva – antinómiába torkollnak, ez azonban egyrészt magához a bűntapasztalathoz tartozik, másrészt legyőzésének kísérlete olyan megközelítéseket inspirált, amelyek új belátásokkal gyarapították „a rossz filozófiáját”. Ezt mutatja meg *A bűn mint sorseseemény* című könyv.

Tengelyi László gondolkodásában a kilencvenes évek több szempontból is döntő fordulatot hoztak. Filozófiatörténeti kutatásait lépésről lépésre felváltották önálló filozófiai törekvései, a kanti etika fundamentumának keresése pedig átadta helyét az átfogó fenomenológiai vizsgálatnak. Az ebben az évtizedben megjelent két könyv középpontjában mindazonáltal azok a kérdések állnak, amelyek már Kant-értelmezésének horizontját is meghatározták: bűntapasztalat és sors összefüggése, a személyiség és az élettörténet vonatkozásai; ezen túl pedig az etika problémáinak fenomenológiai átértelmezése a fenomenológiai fundamentáletika fogalma mentén. Az 1998-ban napvilágot látott *Élettörténet és sorseseemény* című könyv (Budapest, Atlantisz) legnagyobbbrészt az ugyanebben az évben megjelent *Der Zwitterbegriff Lebensgeschichte* című könyvre támaszkodik (München, Wilhelm Fink Verlag), amely Tengelyi László első önálló kötete idegen nyelven, és amelyet később angolul (*The Wild Region in Life-History*, Evanston, Northwestern Univ. Press. 2004) és franciául (*L’histoire d’une vie et sa région sauvage*, Grenoble, Millon. 2005) is publikált.

A bűn mint sorseseemény című könyv – mint láttuk – ott kezdődik, ahol Tengelyi Kant-értelmezése véget ér: a gyökeres rossz kanti fogalmában rejtőző antinómiánál. Ez az antinómia olyan termékeny feszültséget hordoz magában, amely nemcsak Kant követői számára, de egészen a 20. századi nagy gondolkodókig meghatározza a rossz eredetéről és mibenlétéről szóló filozófiai gondolkodást. Tengelyi vizsgálódásai abból az állításból indulnak ki, hogy a metafizikai ha-

gyomány a rosszat a jó pusztá hiányaként fogta fel, vagyis a rossz semmisségére alapult. A priváció-tézis azonban nem képes számot adni a rossz tényleges tapasztalatáról, amelyben bűnösség, sors, személyes azonosság, szabadság és felelősség kibogozhatatlanul egybefonódik. A könyv címéül választott kifejezés – a bűn mint sorseseemény – mindkét fogalma a priváció-tézistől való eltávolodást fejezi ki. A *bűn* fogalma azt juttatja kifejezésre, hogy a rossz általános fogalmához csak a szabadság és felelősség fogalmain keresztül juthatunk el, nem pedig a kozmológia vagy a teodicea nagy metafizikai alakzatain keresztül. A *sors* pedig a tragikus bűntapasztalatra utal, amelyre a filozófiai gondolkodás egészen a fiatal Hegelig idegenkedve tekintett.

A könyv mindenekelőtt történeti áttekintést nyújt szabadság és bűnösség összetartozásának problémájáról a Kanttól Heideggerig terjedő időszakban. Kant morális bűnértelmezésével szembefordulva Hegel, Schelling és Heidegger fel fogását az rokonítja, hogy mindhárom a tragikus létszemlélet örökségéből merít. Az etikai világlátás meghaladásának titkos ösztönzője tehát a bűn mint sorseseemény gondolata. Tengelyi a következő szavakkal zárja az első rész elemzéseit: „A kifejezés tehát feladatot jelöl ki: azt a terhet rója ránk, hogy a bűnt sorsunk eseményeként értsük, anélkül, hogy szabadságunkat megsemmisítő végzetként vagy felelősségünket enyhítő esetlegességként félremagyaráznánk” (104).

Tengelyi ezek után történeti és fenomenológiai elemzések precízen és alaposan kidolgozott szövedékén keresztül egy önálló gondolat kimunkálásán fáradozik. Ez a kezdeményezés a rossz tapasztalata és a metafizika meghaladásának törekvése között szoros kapcsolatot vél felfedezni. Ahogy Tengelyi fogalmaz: „a rossz kérdése, amint leomlik körülötte az a védőfal, amellyel a hagyomány elszigetelte és ártalmatlanná tette, azon metamorfózis fő hajtóerejévé válik, amelyet Heidegger a »metafizika meghaladása« kifejezéssel próbált értelmezni” (123–124).

Az elemzések azzal zárulnak, hogy a hagyományos metafizika priváció-tézisét felválthatja az „ellentmondás a rosszban” Jean Nabertől eredő, de *A bűn mint sorseseemény* című könyv által továbbgondolt fogalma. Noha Tengelyi később is visszatér a rossz enigmájának kérdéséhez, innentől kezdve már elsősorban a kortárs fenomenológia nagy témái foglalkoztatják: a fenomén, a tapasztalat, a kifejezés, a másság, a vadfelelősség, az élettörténet.

Az *Élettörténet és sorseseemény* című kötet írásaiban a filozófiai elmélyültség párosul az irodalmi igényességgel. Tengelyi írásai nem száraz és technikai terminusokkal terhelt fejtegetések, hanem érdekes, mindvégig világos és jól érthető írások. Elég talán csak a kötet nyitó tanulmányára utalnunk, amely eredetileg a *Holmi* 1998. áprilisi számában jelent meg, és sokak számára az egyik legszebben megírt és leggazdagabb Tengelyi-írás. Ebben sors, élettörténet és önazonosság fogalmait gondolja újra Thomas Mann és Marcel Proust regényeiből vett példák alapján. Tengelyi ekkoriban a Merleau-Ponty és Marc Richir által kezdeményezett diakritikai fenomenológia gondolati hagyományához kapcsolódik, és

számos ponton továbbviszi és elmélyíti ezt a gondolati lehetőséget. Ez Tengelyi szerint egy olyan út, amelyen a fenomenológia „éppúgy levetheti magáról az »emberi, túlságosan is emberi« egzisztencializmus burkát, mint a metafizikai előfeltevésekkel súlyosan megterhelt transzcendentálfilozófiáét” (45). Ebből a kiindulópontból olyan témák válnak kezelhetővé, mint értelemképződés és értelemrögzítés, illetve sors és sorseseemény különbsége, az etika problémáinak újragondolása a „vadfelelősség” fogalma alapján, a vágy filozófiai felfedezése, valamint a narratív azonosság elmélete.

Tengelyi László fenomenológiai kutatásainak középpontjában azonban kétségtelenül a tapasztalat fogalmának újraértelmezése állt. Ez legvilágosabban a *Tapasztalat és kifejezés* (Budapest, Atlantisz. 2007) című műben követhető nyomon. A kötetben található nagyszabású tanulmányok újra és újra ugyanahhoz a kérdéshez térnek vissza: „miként válik hozzáférhetővé a tudat számára az értelemképződésnek az a magától meginduló folyamata, amely – Hegel kifejezésével élve – eredendően a »tudat háta mögött« játszódik le” (9). Ez a megfogalmazás egyrészt arra utal, hogy a tapasztalatban felbukkanó értelem nem egyszer s mindenkorra adott, hanem képződik, az időben jön létre, vagyis a közege a változás és alakulás, másrészt arra, hogy a tudat nem teljesen ura a számára felbukkanó értelemnek, végül pedig, hogy a felbukkanó értelem idegenszerűségéről és váratlanságáról csakis a tudat felől, a saját tudatunk nézőpontjából tudunk számot adni, nem pedig a tudaton kívül helyezkedve, valamilyen vélt, magasabb, objektívebb álláspontból.

Tengelyi önálló gondolati útkeresésében nem keres kibúvókat a filozófiai (ez esetben fenomenológiai) beállítódás alól, hanem kitart mellette és módszertanilag elmélyíti. Olyan filozófiát mutat be, amely következetesen megmarad a gondolkodás közegében, és nincs szüksége sem a pszichológia, sem a szociológia, sem bármilyen más tudomány támasztékára. Ezzel egyszersmind hallgatólagosan választ is ad arra a kérdésre, hogy van-e még olyan önálló terepe a filozófiának, amelyet a tudományok nem hódítottak el tőle. Tengelyi szerint a filozófia nem a szellem halott alakzata, amelynek csak múltja van, de jelene már nincs, és nem is csupán egy árnyéktudomány, amely elől a valódi tudományok elszívták az éltető oxigént. Írásai eleven bizonyítékai annak, hogy a gondolkodás mindig megtalálja a maga útjait, és a filozófia nem más, mint a gondolkodás értelmének önálló, a mindenkori tudományoktól független és velük egyenrangú keresése.

Tengelyi a tapasztalat és értelemképződés fenomenológiáját igyekszik kidolgozni, ám ez a megközelítés a husserli fenomenológiától bizonyos döntő pontokon eltér. Az élmény a husserli megközelítésben tudattartalmat jelöl; ez a transzcendentális fenomenológia értelmében nagyjából azt jelenti, hogy a valóság minden megjelenése egy értelemegység, és minden ilyen megjelenő értelemegység a tudat értelemadó tevékenységére vezethető vissza. A tapasztalat ezzel szemben olyasmi Tengelyi szerint, ami éppen újdonsága és váratlansága miatt nem vezethető vissza a tudat értelemadó tevékenységére, mégis a mindenkori tudat tapasztalata. „A fenomenológiában ma minden azon áll vagy

bukik – hangzik Tengelyi programadó tézise –, hogy sikerül-e az élményt egyszerismind tapasztalatként is értelmeznünk” (16). Vagyis sikerül-e a tapasztalatot a husserli fenomenológia szubjektivistikus és idealisztikus következményei nélkül, elevenségében és áramló sokértelműségében megragadni.

A tapasztalat újat hoz, minden valódi tapasztalat az újdonság erejével hat, keresztezi elvárásainkat, és a tudat szándékaitól függetlenül, „a tudat háta mögött” történik meg. Ez a felfogás nem csupán súlyt ad a tapasztalat fogalmának, hanem egyszerismind rámutat a „ritkaságára” is, vagyis arra, hogy nem minden, hétköznapi értelemben vett tapasztalatunk hordozza az újdonságot, az értelem keletkezésének meglepő és váratlan fordulatait. Ám a pregnáns értelemben vett tapasztalatok mégsem csupán határesetei és különleges változatai a hétköznapi észlelésnek, hanem valójában ezek az „igazi” tapasztalatok, ugyanis ezekből a tapasztalatokból áll össze az életünk. „Nem pusztán élmények, hanem jelentőségteljes tapasztalatok alkotják egy élet történetét” (345). Az ilyen értelemben vett jelentőségteljes tapasztalatról bebizonyosodik, hogy nem szerepel az éppen adott pillanat lehetőségei között, hiszen definíciója szerint keresztezi, sőt felrúgja az elvárásokat, vagyis bizonyos értelemben elképzelhetetlen, sőt egyenesen azt kell mondanunk, hogy „lehetetlen”. A tapasztalat illetően felfogása felől két filozófiai döntő fontosságú probléma irányába nyílik meg az út: egyrészt a tudat és a tudattól független valóság érintkezésének és találkozásának vizsgálata felé, másrészt tudat és tudattalan viszonyának fenomenológiai értelmezése felé.

A valóság Tengelyi fenomenológiai megközelítésében nem egyszerűen a tudattól független dologi létezés objektív fennállása. Valóságfogalmunkat ugyanolyan sokféleképpen lehet értelmezni, ahogy a tapasztalat fogalmát. Éppen azért, mert valóság és tapasztalat párfogalmak, egymás korrelátumai. A tapasztalat tárgya a valóság, és a valóság mindig csak egy sajátos tapasztalatban tárul fel. A valóság újkori fogalmát legerőteljesebben a természettudomány határozta meg: a valóság a fizikailag leírható létezés, vagyis a fizika törvényei által leírható dolgok és dologi összefüggések egésze. Ezzel szemben persze beszélhetünk a szellemtudományok által tematizált szellemi valóságról is, az emberi kultúra történeti módon keletkezett alakzatairól, intézményeiről és összefüggéseiről, amelyeknek fennállása alapvetően más típusú létezés, mint a fizikai tárgyak fennállása. Tengelyi azonban a valóságot mindkét felfogástól eltérő értelemben érti. A valóság fogalmát – fenomenológusként – a tudattal való összefüggésében vizsgálja: a valóság az, ami betör a tudatba, ami átalakítja elvárásaink rendszerét, és új belátásokhoz vezet. A valóság az a tudatidegen, ami *meglepi* a tudatot. Ennek következtében a valóság nem a meglévő dolgok tudattól független létezését jelenti: „a fenomenológia szakít a világ készen meglévő tárgyszerkezetének feltevésével, és a világot nem úgy fogja fel, mint dolgok avagy tények összességét” (354).

A tapasztalat eseményében a fenomenológiai tudattalan – jóllehet csak közvetve – ugyancsak megmutatkozik. A tudattalannak ez a fogalma azonban nem esik egybe a pszichoanalízis által kidolgozott fogalommal. Csábító a lehetőség, hogy a

fenomenológiai tapasztalatelemzésben feltáruló, önmagától induló, vagyis a tudattól független értelemkeletkezést a freudi tudattalan fogalommal magyarázzuk és világítsuk meg, Tengelyi azonban ezt az utat nem tartja járhatónak. Noha a könyv többször hivatkozik a fenomenológia és a pszichoanalízis lehetséges párhuzamaira (pl. 26), egy ponton döntő különbséget lát a két megközelítés között. A fenomenológia a tapasztalati értelem keletkezésének folyamatát akarja megragadni, a pszichoanalízis azonban – mint elmélet – minden tapasztalatot egy szimbolikusan rögzített struktúrában helyez el és értelmez. Freud a tudattalan fogalmát az értelem *elfojtására* építi, a husserli tudattalan azonban az értelem *felbukkanását* vizsgálja. Az előbbi szimbolikusan rögzített értelmek öntudatlan manipulációját elemzi, az utóbbi viszont új értelmek keletkezését – leülepedett értelmek sajátos felébresztésén vagy értelemcsírák alakot öltésén keresztül. A tudattalan értelemképződés e két felfogása között van érintkezés, de semmiképpen sem beszélhetünk egybeesésükről. A tudattalan fenomenológiai felfogása azt a mozgást igyekszik megragadni, ahogy a tapasztalat áramló sokfélesége „feltöréssel fenyegeti” (46) a mindenkori kategoriális értelemrögzítés burkát, nem pedig azt, ahogy egy értelemrögzítés mögött egy másik, rejtett értelemrögzítés tárul fel. A könyv szövegének egyik legfontosabb és leggazdagabb szála a fenomenológiai tudattalan fogalmának kidolgozása.

Tengelyi szerint az önmagától meginduló értelemképződésnek mint tapasztalati eseménynek a fenomenológiai értelmezése éppen azt teszi lehetővé, hogy túllépjünk az idealizmus és realizmus hagyományos ellentétén. Hogy a tapasztalatot ne a szubjektum vagy az objektum oldalán rögzítsük le, hanem olyan folyamatként ábrázoljuk, amely a tudat és a valóság határán zajlik, és ezt a határt egyszersmind mindenkor újra is rajzolja. Valójában a filozófia igazi feladata nem más, mint éppen ennek a folyamatnak a leírása, megragadása és értelmezése. Ha ez a megközelítés sikeres, akkor végre nem a tapasztalattól független, metafizikai, teoretikus vagy éppenséggel hétköznapi fogalmiságot erőltetjük rá a tapasztalatra, hanem magát a tapasztalatot, életünk eleven szervezőerejét juttatjuk kifejezéshez.

Tengelyi László a legutóbbi években két nagy feladatnak szentelte erejét. Hans-Dieter Gondek közreműködésével megírta az újabb francia fenomenológia történetét: egy monumentális német nyelvű értelmező-értékelő elemzést az elmúlt 30 év francia nyelvű fenomenológiájáról (*Neue Phänomenologie in Frankreich*. Berlin, Suhrkamp. 2011). Saját gondolkodásának középpontjában pedig a világfogalom fenomenológiai újraértelmezése állt, amelynek dokumentuma utolsó könyve (*Welt und Unendlichkeit. Zum Problem phänomenologischer Metaphysik*. Freiburg, Alber. 2014). Ebben a terjedelmes és nagyszabású, halála után néhány héttel megjelent kötetben Tengelyi László a metafizikai hagyomány nagy fogalmait gondolja újra az általa kidolgozott fenomenológia eszköztárával. Ma még nem tudjuk felmérni ennek a műnek a jelentőségét, ahogyan azt sem, mekkora a veszteségünk. Csak a megdöbbenést, a hiányt és a fájdalmat érezzük.

Szegedi Nóra – Ullmann Tamás

Tengelyi László könyveinek bibliográfiája

- Autonómia és világlend. Kant az etika fundamentumáról* (a *Medvetánc* 1984/4-es számának melléklete).
Kant. Budapest, Kossuth. 1988. és Budapest, Áron 1995 (az előbbi bővített kiadása a Függelék nélkül).
- A bűn mint sorsesemény.* Budapest, Atlantisz. 1992.
- Der Zwitterbegriff Lebensgeschichte.* München, Fink. 1998.
- Élettörténet és sorsesemény.* Budapest, Atlantisz. 1998 (nagyreszt az előbbi magyar fordítása).
- The Wild Region of Life-History.* Evanston Illinois, Northwestern University Press 2004 (a *Der Zwitterbegriff Lebensgeschichte* erősen átdolgozott és kiegészített angol fordítása, melyet Kállay Géza és a szerző készített).
- L'histoire d'une vie et sa région sauvage.* Grenoble, Millon 2005 (a *Der Zwitterbegriff Lebensgeschichte* átdolgozott francia fordítása, melyet az eredeti és az angol változat alapján Philippe Quesne készített).
- L'expérience retrouvée.* Paris/Budapest, L'Harmattan. 2006.
- Erfahrung und Ausdruck. Phänomenologie im Umbruch bei Husserl und seinen Nachfolgern.* Dordrecht, Springer. 2007.
- Tapasztalat és kifejezés.* Budapest, Atlantisz. 2007 (válogatás és fordítás az előző két kötetből, melyet a szerző Scheer Katalin, Fábíán Éva, Ullmann Tamás, Zuh Deodáth és Rónai András közreműködésével készített).
- Neue Phänomenologie in Frankreich* (Hans-Dieter Gondekkel közösen). Berlin, Suhrkamp. 2011.
- L'expérience de la singularité.* Paris, Hermann. 2014.
- Welt und Unendlichkeit. Zum Problem phänomenologischer Metaphysik.* Freiburg, Alber. 2014.